

nin tahsil edildiğine dair hükümdar imzası karşılığı vurulan mühüre dendiği kayıtlıdır. Bununla beraber Altınorda Hanlığı'nda yarlığa bazan al damga adının verildiği de görülmektedir. Ayrıca Argun Han ile Olcaytu'nun Fransa kralına gönderdikleri mektuplar al damga ile mühürlenmişti. Al damga dört köşeli olup yarlığın alt kısmına basılırdı. Bu damga siyah mürekkeple basılırsa buna kara damga adı verilirdi ve resmî olmayan yazışmalarla yarlıkların arka kısımlarına vurulurdu.

Damga işleriyle meşgul olan kişiye **damgacı** (tamgacı) adı verilirdi. Bu isme Orhun yazıtlarında ve *Kutadgu Bilig*'de de rastlanmaktadır. İlhanlı Hükümdarı Gazan Mahmud Han damga ile ilgili bir takım yeni usuller ortaya koymuş ve hükümdarlarla ümerâya yazılacak yazılara basılmak üzere yeşim taşından büyük bir damga yaptırmıştı; kadılar, şeyhler ve ulemâ için de daha küçük bir damga hak ettirmişti. Askerî işler için çevresine yay, çomak ve kılıç resimleri işlenmiş altın bir damga kullanılıyordu; askerler bu damganın bulunduğu emri görmedikçe kimsenin sözüne inanmazlar, sadece damgalı emirle sefere çıkar veya seferden dönerlerdi. Büyük damga kilitli bir çekmecede durur, damgalanacak yarlık ve evrak bir araya getirilip damgalandıktan sonra çekmece yeniden kilitlenirdi.

Damga kelimesi *Kutadgu Bilig*'de Hz. Peygamber için "hâtemü'l-enbiyâ" karşılığı olarak da kullanılmıştır: "Başı erdi öngdün kamuğ başçık / Kidinboldı tamga kamuğ savçık" (O bütün rehberlerin önünde baş idi; sonra bütün peygamberlerin damgası [sonuncusu] oldu; 45. beyit).

Damga Çağatay, Cuci ve İlhanlı uluslarında sınırlarda ve gümrüklerde vergi alınan mallar üzerine vurulduğu için "gümrük vergisi" mânâsında da kullanılmıştır. Nitekim Cuci ulusunun en çok gelir temin ettiği kaynak, tüccar tarafından satılan veya pazar yerine getirilen mallardan alınan damga resmi idi. Damga resminin bir örfi vergi olarak Osmanlılar'da da büyük önem taşıdığı görülür. Kanunnâmelerde bu vergiyle ilgili "damgacı, damgalı kile, damgalı urgan, damga zâbit eri, damga-yı ağnâm, damga-yı gön ve sahtiyan, damga-yı haml, damga-yı siyâh" gibi tabirlere rastlanmaktadır. Meselâ Kanûnî Sultan Süleyman devrine ait Mardin livâsı kanunnâ-

mesinde, "Der Beyân-ı Damga-yı Siyâh" başlığı altında, Mardin'de ipek tezgâhlarından ve pazarda satılan bezlerden damga alındığı belirtilmektedir (Barkan, s. 163). Toprağın dönüm olarak ölçümü de "damgalı urgan" denilen, devlet tarafından tasdik edilmiş bir uzunluk ölçüsüyle yapılmaktaydı (a.e., s. 328).

BİBLİYOGRAFYA :

Nazmizâde, *Vassâf Târihi Lugatı Tercümesi*, Ayasofya Ktp., nr. 3151; Ahmed Caferoğlu, *Es-ki Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968, s. 222; Doerfer, *TMEN*, II, 554-566; Räsänen, *Versuch*, s. 460; Clauson, *Dictionary*, s. 504; Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig I: Metin* (nşr. Reşid Rahmeti Arat), Ankara 1979, s. 21 (beyit 45); a.e. II: *Çeviri*, Ankara 1985, s. 15; Selânikî, *Târih* (İpsirli), I, 362; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 197-199, 202, 209, 211-213, 216, 220, 257, 265-266, 268, 272, 278-279, 283; Barkan, *Kanunlar*, s. 163, 328; A. Rıza Yalçın, *Anadolu'da Türk Damgaları, Uludağ'dan Toroslara*, Bursa 1943; a.m.f., "Uludağ Çevresinde Türk Damgaları", III. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1948, s. 426-433; Spuler, *İran Moğolları*, s. 320-321; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1969, s. 60; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ankara 1977, s. 237; a.m.f., "Ahlat ve Çevresinde 1945'te Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu", TD, sy. 1 (1949), s. 184-185, levhalar; Faruk Sümer, *Oğuzlar: Türkmenler*, Ankara 1972, s. 203-207; Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976, s. 135; Fuad Köprülü, "Ortaazman Türk Devletlerinde Hukukî Sembollerdeki Motifler", THİT, II (1939), s. 36-38; A. N. Samoiloviç, "Cucu Ulusu'nda Payza ve Bay-sa'ya Dair", a.e., s. 56-62; Osman Akçokraklı, "Kırım'da Tatar Damgaları", *Emel*, sy. 135, İstanbul 1983, s. 161-180; İsmail Otar, "O. Akçokraklı'nın (Kırım Tatar Damgaları) İsimli Kitabı Vesilesiyle Notlar", a.e., s. 183-203; J. Deny [T. H.], "Tuğra", *IA*, XII/2, s. 6-7.

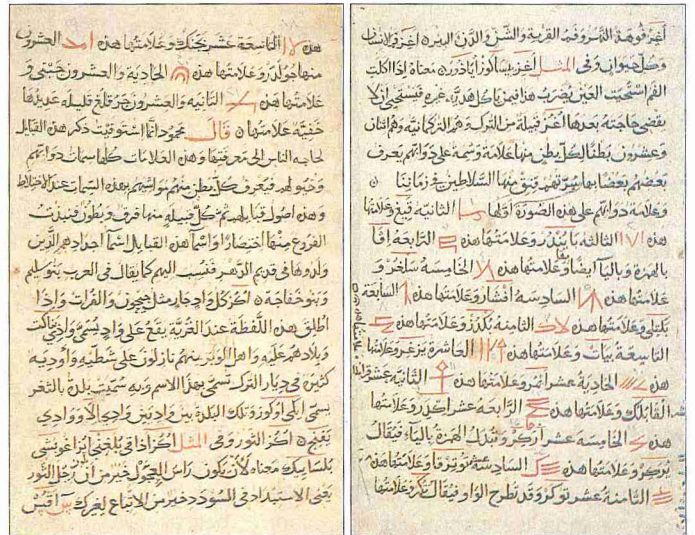
YUSUF HALAÇOĞLU

DAMGAN TÂRİHÂNE CAMİİ

İran'ın ayakta kalan
en eski camii.

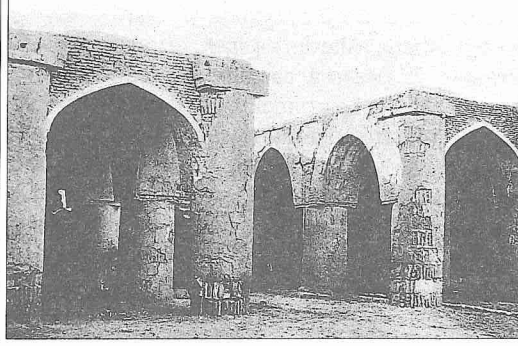
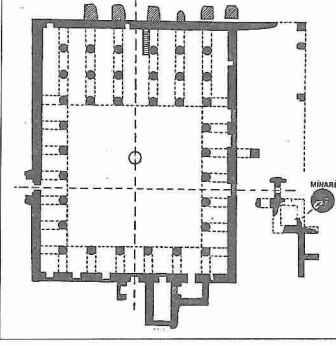
Abbâsî mimarisinin en önemli eserlerinden birini teşkil eden Damgan'daki Târîhâne Camii, özellikle Abbâsîler'in ilk dönemlerinde (VIII. yüzyılın ikinci yarısı ile IX. yüzyılın başları) yapılmış olması sebebiyle dikkati çekmektedir. Bunun yanında Arap mimarisinin kendine has plan özelliklerini göstermesi bakımından da daha sonraki tarihlerde İran'da ve doğusundaki bölgelerde ortaya çıkan cami planları arasında önemli bir yere sahiptir. Abbâsî camilerinin, batı İslâm dünyasında sevilmesine rağmen doğuda pek benimsenmeyen kible duvarına dik neflerden müteşkil ana plan tipinin uygulandığı en doğudaki örnektir.

Târîhâne Camii'nin Abbâsî tarihinin çok erken bir safhasına ait olması ve inşa edildiği yerin bu plan tipi için hayli doğuda kalması, o dönemde meydana gelen olaylarla yakından ilgilidir. Damgan'ın da içinde bulunduğu bölge, Abbâsîler'in Emevîler'e karşı başlattıkları siyasî ve askerî mücadelenin harekete geçirildiği ve Abbâsîler'i iktidara götürececek ayaklanmalar silsilesinin başlatıldığı yerdir. Bu bölge Abbâsîler'in iktidardan gelmesinden sonra ise önemli mezhep çekişmelerine ve sık sık İran'ın eski dini Zerdüştiliği geri getirmek için yapılan ayaklanmalara sahne olmuştur. Bu sebeplerle Abbâsîler camiyi, sürekli dikkat ve ilgilerini çeken bölgede, İslâm dinini köklü biçimde tesis etmek ve güçlü Şii cereyan karşısında kendi Sünnî anlayışlarını hâkim hale getirmek için inşa

Divanü
lügati't-
Türk'te
Oğuz boylarının
damgalarını
gösteren
iki sayfa
(Millet Ktp.,
Ali Emiri, Arabi,
nr. 4189, vr. 20^a-21^a)

DAMGAN TÂRİHÂNE CAMİİ

Damgan Târihâne Camii'nin planı ile avlusundan bir görünüş - İran

etmişlerdir. Dolayısıyla bu caminin, Doğu İran ve özellikle Horasan civarında kısa sürede kaybolan Arap ve Abbâsî mevcudiyetinin en büyük temsilcisi olduğu söylenebilir.

Plan özellikleri bakımından Arap geleneğinde inşa edilen caminin üst teşkilâtı, Sâsânî mimari anlayışına daha fazla yakınlık göstermektedir. Ernevîler'in Bizans etkisindeki Suriye ve Doğu Akdeniz muhitiyle olan ilişkilerinin aksine Abbâsîler'in Sâsânî çevrelerine duydukları yakınlığı çok güzel biçimde aksettiren Târihâne Camii, planı ve inşa özellikleriyle dikkat çeken, tamamen süslemesiz, sade ve masif bir binadır. Planı basit bir düzene sahip olup bir avlu ile ana ibadet mekânından teşekkül eder. Üç taraftan revakların çevirdiği avlu ile irtibat halinde bulunan ana ibadet mekânı, ortadaki diğerlerinden daha geniş ve daha yüksek olan kible duvarına dik yedi neften meydana gelmiştir. Nefler, her birinde üçer tane bulunan tuğladan örülmüş yuvarlak-masif altı fil ayağı sırası üzerine oturan oval sivri kemerli tonozlarla örtülüdür. Sade görünüşlü mihrabın sağında, kenarları korkuluksuz basit bir merdivenden ibaret olan minber yer alır.

Selçuklular devrinde tamirat gören binanın ana özellikleri önemli ölçüde korunmuştur. Camiye bu dönemde yapılan en önemli ilâve, 1058 tarihli Türk ve İran İslâm mimarisinin vazgeçilmez unsuru, geleneksel özellikler kazanmış yuvarlak planlı minare olup bu tipin İran'da yapılmış en erken örneklerinden biridir. Caminin kuzeybatısında yer alan ve bina ile bağlantısı bulunmayan bu minarenin hemen yanında ise camiye ait kalıntılara

bitişik geleneksel kare planlı orijinal Arap minaresinin temeli görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

G. Mitchell, *Architecture of the Islamic World*, London 1984, s. 148, 251, 253; J. Hoag, *Weltgeschichte der Architektur Islam*, Stuttgart 1986, s. 23-24, rs. 29-31; O. Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, İstanbul 1988, s. 88, 91, rs. 48; A. Godard, "Le Tari Khane de Damghan", *Gazette des Beaux-Arts*, VI/12, Paris 1934, s. 225-235; D. N. Wilber, "Dāmghān", *EI*² (İng.), II, 107.

ENGİN BEKSAÇ

DANDANAKAN SAVAŞI

Selçuklular ile Gazneliler arasında
431'de (1040) cereyan eden
ve Selçuklu Devleti'nin
kuruluşunu sağlayan savaş.

Uzakdoğu ile Akdeniz arasındaki büyük ticaret yolu üzerinde Serahs-Merv arasında bulunan Dandanakan'ın, Ortaçağ'ın önemli ticaret ve sanat şehirlerinden biri olduğu ve bugünkü Türkmenistan Cumhuriyeti topraklarındaki Taşrâbâd'ın işgal ettiği yerde bulunduğu yapılan kazılardan anlaşılmaktadır. Yine bu kazı sonuçlarına göre Dandanakan bir tepe üzerinde olup surlarla çevriliydi ve şehirde düzenli bir su ve kanalizasyon şebekesi mevcuttu. Ayrıca burada çok sütunlu bir cami ile bir ribât* vardı. XIII. yüzyılda Serahs-Merv yolunu geçerken Dandanakan'ı görmüş olan meşhur Arap coğrafyacısı Yâkût el-Hamevî, kasabanın zamanla şiddetli rüzgârların savurduğu büyük kum yığınlarıyla örtülmesi üzerine halkın buradan başka yerlere göç ettiğini, kasabada ancak bir ribât ile bir minarenin kalmış olduğunu belirtir (*Mu'cemû'l-büldân*, II, 610). Bü-

yük Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu sağlayan meydan savaşının burada yapılmış olması dolayısıyla Dandanakan'ın İslâmî devir Türk tarihinde çok önemli bir yeri vardır.

Selçuklular'ın Gazneliler'e karşı 1035 ve 1038 yıllarında kazandıkları iki zaferden sonra Gazneliler'in bölgedeki siyasi ve askerî durumu ciddi şekilde sarsıldı; bundan faydalanan Karahanlı şehzadesi Böri Tegin Gazneli topraklarına bazı akınlarda bulundu (Ekim 1038). Gazneli Sultanı Mesud, sarsılan durumunu kuvvetlendirmek maksadıyla Hârizm'i vererek Selçuklular'a ve âsi Hârizmşah İsmâil'e karşı Cend Emîri Şah Melik ile bir ittifak yaptı. Daha sonra da içinde çok sayıda savaş filinin yer aldığı "bütün Türkistan'ın dahi karşı koyamayacağı" 50.000 kişilik bir ordu ile harekete geçip önce Belh'e, ardından da Serahs'a yürüdü. Bu sırada Ta'likân, Fâryâb, Şübürkân ve yörelerini zaptetmekle meşgul olan Çağrı Bey sultanın bu hareketi üzerine Serahs'a geldi; ardından Tuğrul Bey ile Mûsâ İnanç Yabgu da Serahs'a gelip toplandılar ve Gazneliler'e karşı savaş hazırlıklarına başladılar. Ancak bazı Selçuklu reisleri, güçlü Gazneli ordusu karşısında tutunamayacaklarını düşünerek Rey, Cürcân ve Cibâl taraflarına çekilme fikrini ileri sürdüler. Bu görüşü desteklemeyen Çağrı Bey ise yeni bölgelerde başarılı olmanın çok güç olduğunu, bu sebeple Horasan'ın asla terkedilmemesini, savaştıkları takdirde Gazne ordusu karşısında bu defa da zafer kazanacaklarını ifade etti. Bunun üzerine 20.000 kişilik Selçuklu ordusu ile 50.000 kişilik Gazneli ordusu Talhâb yöresinde savaş tutuştu (Ramazan 430/Haziran 1039). Büyük Gazneli ordusu karşısında tutunamayan Selçuklu kuvvetleri civardaki çöllere çekilmek zorunda kaldılar. Selçuklular sıcakların şiddetlendiği sırada çöllerden sevkettikleri atlı birliklerle Gazneli ordusunu yıpratma saldırılarına başladılar ve yöredeki su kuyularını tahrip edip kapattılar. Bu arada Selçuklu başbuğları, Sultan Mesud'un Nesâ, Bâverd ve Ferâvâ'nın Selçuklular'a verilmesi, Nîşâbur, Serahs ve Merv'in de Gazneliler'de kalması şeklindeki barış teklifini kabul ederek onunla geçici bir anlaşmaya vardılar. Böylece her iki taraf da kesin sonuçlu bir savaşa hazırlanabilmek için zaman kazanmış oldu. Bu sırada Türkistan'dan gelen kalabalık Oğuz kitleleri